

Т.Б.Кулынтаева*, Л.Ә.Еспекова

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан

E-mail: togzhan_kulintaeva@mail.ru, espekova@bk.ru

Тілдік санадағы биологиялық уақыт (тарихи жырлар негізінде)

Аңдатпа. Мақалада фольклор жанры, оның ішінде тарихи жырлардың тілін антропоэлектік бағытта зерттеу негізге алынды. Тарихи жырлардың тілін когнитивтік аспектіде қарастыру арқылы ұлтымыздың болмысын тануға болады. Себебі тарихи жырлар ұлт тарихынан, сол кезеңдегі маңызды оқиғалардан ақпарат береді.

Мақаланың мақсаты – тарихи жыр мәтіндері негізінде «биологиялық уақыт» көрінісін анықтау. Мақаламызда «уақыт» концептісінің биологиялық көрінісін айқындауда тарихи жыр мәтіндерінен алынған тілдік бірліктерге талдау жасалды. «Уақыт» ұғымының тарихи жырлардағы көрінісі талқыланды. Жұмыста биологиялық уақыт көрінісін зерттеушілердің теориялық мәліметтеріне сүйене отырып, тарихи жырларда берілуі жолдары айқындалды. Аталмыш уақыт ұғымын беруде жыр кейіпкерлерінің, яғни батырдың өмірге келуі, ер жетіп, жауға аттануы, хан болуы секілді сызықтық уақыт сипаты көрініс тапты. Жастық/кәрілік лексикондары антонимдік қатынасты білдіріп, бірі өмірдің бастауы (жастық) болса, енді бірі (кәрілік) өмірдің шегі ретінде алынды. Сонымен қатар тарихи жырдағы батырлар, билер үшін жастық шақ өміріндегі ең маңызды кезең екені анықталды. Тарихи жырдағы уақыт та ұлттық таным-түсінігімізбен ұштасып жатқаны байқалды. Мақалада биологиялық уақыт сипаты балалық шақ, жастық шақ, ағалық шақ, қарттық шақ деген кезеңдерге бөлініп қарастырылды.

Түйін сөздер: концепт, когнитивтік лингвистика, уақыт, биологиялық уақыт, таным, мәтін, фольклор.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-80-88>

Кіріспе. Әмбебап әрі барлық ұлтқа ортақ объективті шындықтан бөлінбейтін уақыт категориясы фольклорлық мәтіннің маңызды элементі. Тарихи жырлардың мазмұнында халықтың өткен тарихы, мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі жеткілікті дәрежеде сақталып, бүкіл ұлт тарихының танымынан, болмысынан ақпарат алуға негіз болады. Фольклорлық мәтіндер халық санасында қалыптасқан уақыт туралы идеяларды бейнелеу қабілетімен ерекшеленеді және мыңдаған жылдардың артқа қалдырсақ та әлі күнге дейін маңыздылығын жоғалтпағанына ғайтады.

Сол себепті тіліміздің байлығын танытатын тарихи жырлардың тілін антропоэлектік парадигма аясында зерттеу өзекті мәселе болып саналады.

Мақаланың мақсаты – тарихи жыр мәтіндерінен алынған тілдік бірліктер арқылы «уақыт» концептісінің құрылымын толықтыратын «биологиялық уақыт» көрінісін анықтауға бағытталады. Биологиялық уақыт жанды тіршілік иелеріне тән уақыт болып саналады. Тарихи жырда тарихта болған адамдар суреттеледі, дәріптеледі. Сол себепті тарихи жырларда «биологиялық уақыт» көрінісі болуы заңды.

Мақаланың нысаны ретінде тарихи жыр мәтіндері алынды. Жұмыста «биологиялық уақыт» категориясын тілдік бірліктер арқылы анықтайтын боламыз.

Зерттеу әдістері. Мақалада мәліметті жинау, жіктеу, жалпылау, түсіндіру әдістерін қамтитын ғылыми сипаттау әдістер кешені пайдаланылды. Тілдік мәліметті жүйелеу кезінде семантикалық өріс әдісі, контекстік талдау, когнитивтік талдау әдістері қолданылды.

Талқылау. Лингвистиканың антропологиялық парадигма бағытына ауысуы «уақытты» тіл мен сана, тіл және мәдениет категориясы ретінде зерттеудің заманауи тұжырымдамалық және мәдени тәсілдерін анықтады. Осындай бағыттағы зерттеулер қазақ тіл білімінде, орыс тіл білімінде де қарастырылған. Бірнешеуіне шолу жасап көрейік.

Л.О.Асқар «Қазақ тіліндегі тәулік кезеңдері атаулары» атты кандидаттық диссертациясында тәулік кезеңдері атауларын семантикалық, концептілік және функционалды-семантикалық өріс тұрғысынан зерттеп, «тәулік кезеңдері» функционалды-семантикалық өрісі құрылымын, оның тілдегі берілу формаларын анықтайды [1, 14]. Тілдік бірліктер арқылы уақыт концептісінің концептілік ауқымына кіретін «күн», «түн», «таң», «кеш» концептілерін талқылаған.

Ал, ғалым А.Жаңабекова «Уақыт ұғымының тілдік парадигмасы» атты докторлық диссертациясында уақыттың түрлері мен тілдегі көрінісін зерттеу нысанына алған. «Уақыт» ұғымын өз ішінен объективті уақыт, физикалық уақыт, биологиялық уақыт, жағдаяттық уақыт, психологиялық уақыт, этномәдени уақыт, тарихи уақыт, әлеуметтік уақыт, концептуалды уақыт, перцептуалды уақыт, шынайы уақыт, тілдік уақыт, көркем уақыт т.б. түрлерге жіктейді [2,50]. Сонымен қатар ғалым тілдік фактілерден дәйектемелер келтіріп, қазақ тіліндегі уақыт ұғымын функционалды грамматика бағытында жазды.

Е.Маралбек: «Уақыт мөлшері» ұғымының тарихи парадигмасына тоқталып, уақыт категориясының морфологиялық, лексикалық, синтаксистік

деңгейде талдап, түркілік кезең, қазақ әдебиетінің даму кезеңдері деп екі кезеңге бөліп қарастырды [3,33]. Аталмыш еңбектерде «уақыт» категориясы әмбебап категория ретінде танылып, уақыт адам санасында қалыптасқан, тілімізге сіңіп, халықтың танымымен ұштасқан категория ретінде алынған.

Уақыт категориясын зерттеген отандық тілші ғалымдардан Л.О.Асқар (2005), Н.Ф. Шаймердинова (2007), Г.А. Сарбасова (2009), А.Ә.Жаңабекова (2010) Е.Маралбек (2020) еңбектерін айтай аламыз. Сонымен қатар «уақыт» концептісін лингвомәдени бағытта зерттеу орыс тіл білімінде Е.С.Яковлева (1994), Н.Д.Арутюнова (1997), Ю.С. Степанова (2001), Л.Н. Михееваның (2004), Н.О.Чернова (2010), Л.А.Иванованың (2018) еңбектерінде қарастырылады. Мақаламызда «биологиялық уақыт» межесін тарихи жыр мәтіндері негізінде анықтауда аталмыш ғалымдардың еңбектерінен теориялық мәліметтер алынды.

Тілдік санада қалыптасқан «уақыт» ұғымын әртүрлі тақырыптық топтар бойынша бөліп қарастыруға болады. Қазақ халқының таным-түсінігіндегі «уақыт» ұғымы халық лексикасында аспан денелерінің қозғалысымен (Шолпан туа, жұлдыз туа), халықтың тұрмыс-тіршілігімен (бие сауым уақыт, сүт пісірім уақыт), қоғамдағы әлеуметтік өзгерістермен (әлеуметтік уақыт), адамның көңіл-күй жағдайына қатысты қабылдауымен (перцептуалды уақыт), грамматикалық формалармен жасалатын уақыт өлшемдері (өткен шақ, осы шақ, келер шақ), биологиялық уақыт (балалық шақ, кәрілік) деп жіктейміз.

Ғалым А.Ә.Жаңабекова: «Биологиялық уақыттың табиғи негізіне адам мен жалпы тіршілік иелеріндегі өмір фазаларының тұйық түрде алмасуы жатады. Жалпы тіршілік циклы туу, өсу, ержету, гүлдену, қартаю, өлу кезеңдерінен тұрады [2,54] - деп биологиялық уақытқа анықтама береді. Ал, ғалым А.М.Мостепаненконың тұжырымдауынша: «Биологиялық уақыт пен кеңістік әртүрлі тіршілік формаларының кеңістік пен уақыттың шеңберіндегі өмір сүру ерекшеліктерін,

өсімдіктер пен жануарлар әлеміндегі түрлердің ауысуын т.б. сипаттайды»[4,102]. Екі ғалымның да «биологиялық уақытқа» берген анықтамасы тіршілік иелеріне тән уақыт баспалдақ арқылы алға жылжып, үнемі даму, қозғалу үстінде болатынын көре аламыз.

Биологиялық уақыт ағзаның өмір сүруінің әр кезеңіне сәйкес өзгеріп отырады. Адамның жас кезінде ағзадағы «сағат» айнала қоршаған уақыттан гөрі тезірек өтеді де, адам өмірі баяу өтіп жатқан тәрізді болады. Жастық дәурен өтіп, адам ағзасы қартайған кезде оның «сағаты» қоршаған ортадағы уақыт ритмінен қалыңқырап, өмірдің зымырап тез өтіп бара жатқанындай әсер тигізеді. Қазақ танымында жастық шақ, алаулап тұрған кезең саналса, қартайған шақ керісінше антонимдік қатынасты білдіріп, ақыл тоқтатқан, өмірден ой түйген адамның бейнесін көрсетеді. Жалпы қазақ халқында уақыт адамға тәуелсіз алға жылжып отыратын құбылыс екені, әр сәтінде тиімді өткізіп, бағалау қажеттігін

ғұлама, даналардың сөздерінен байқауға болады. Дана Абай:

*Сағаттың өзі ұры шықылдаған,
Өмірді білдірмеген, күнде ұрлаган.*

Тиянақ жоқ, тұрлау жоқ, келді, кетті,

Қайта айналмас, бұрылмас бұлдыр заман

[5,167] – дейді. Яғни уақыт категориясы адаммен тығыз байланысты. Абай өлең жолдарынан уақыттың өткінші, оның қайтып келмейтін, қайтарлымайтын қасиетін көре аламыз.

Отандық тіл білімінде биологиялық уақыт категориясы жайлы сөз еткен Л.Ә.Жаңабекова [2] болса, орыс тіл білімінде Л.А.Иванованың «Время в картине мира диалектной языковой личности» атты кандидаттық диссертациясын атауға болады. Л.И.Иванованың диссертациясында «уақыт» концептісінің 4 моделі анықталады. Айта кетер болсақ: әлеуметтік уақыт, биологиялық уақыт, физикалық уақыт, мәдени уақыт [6,9]. Ғалымдар халық санасында сіңісіп, қалыптасып кеткен лексикондарды талдай отырып, уақыттың биологиялық межесін талқылайды.

Сурет 1 – биологиялық уақыт көрінісі

Бұл жіктеменің өзі іштей жасына қарай бірнеше кезеңдерге бөліп қарастырылады. Адамның жас ерекшелігін этнографиялық тұрғыдан зерттеген Н.Шаханова адамның өмір сүру баспалдағын 8 кезеңге жіктеп, адамның жас кезеңдерін «адамның әлеуметтік жас кезеңдері» деп атайды. Өйткені, бұл кезеңдік жіктеме бір ғана адамның емес, барлық адам баласының жасымен байланысты алынған. Яғни мұндай кезеңдік жіктеме әлеуметтік-топтық сипатқа ие. Ал биологиялық жас – жеке адамның, индивидтің жылмен өлшегендегі

жасы [7, 149].

С.Қасиманов адам өмірін төрт кезеңге бөліп қарастырады: дәурен жас – 25 жас; елағасы – 50 жас; аталық жас – 75 жасқа дейін; қарттық жас немесе таусыншақ жас – 75 жас және одан жоғары[8,93]. Біз тарихи жырлардан тілдік бірліктерді жинақтай келе, биологиялық уақыт сипатын айқындауда *балалық шақ, жастық шақ, ағалық шақ, қарттық шақ* деген кезеңдерге бөліп қарастырдық. Тілдік бірліктерге сүйенсек, жыр мәтіндерінде жастық шақ көрінісі басым сипат алған.

Нәтижелер.

Біздің зерттеу нысанымызға алынып отырған тарихи жырларда адамның өмірге келуі, өсіп жетілуі, дамуы, қартаю кезеңдері қамтылған. Тарихи жырлардағы биологиялық уақыт көрінісі тілімізде жиі қолданысқа түспейтін лексикондар арқылы беріледі.

Мысалы:

*Жасаған көз жасымды көрмес пе екен
Тілекті, таубе қылсам көрмес пе екен,
Алда жал, артта құйрық көрінбейді,
Артымнан бір шырылдақ ермес пе екен?!
[9,17].*

Жыр мазмұнына үңілсек, Бөгенбай батыр өмірінде бір перзентке зар болады. Жаратқанға жалбарынып бала сұрайды, уайымға салынады. Жырдағы «шырылдақ» сөзі нәресте, бөбек мағынасында қолданылып тұр. Артынан еріп, шырылдап жүретін нәресте сұрайды.

Келесі бір жырда бала, нәресте сөзінің орнына «перзент» сөзі қолданылады.

*бай екен менің әкем, өзі жалғыз,
Дәулеті көп мейлінше, перзенті жоқ.
Әкемнің жалғыз болған газиз басы,
Ағады, бала десе, көзден жасы [10,16].*

Тарихи жырдағы кейіпкерлер – тарихта болған адамдар. «Төле бидің тарихы» тарихи жырында Төле бидің өмірге келу сәтінен бастап, аға буын болып қалыптасып, елдің әлеуметтік мәселелеріне бала кезінен араласып, әділ шешім қабылдағаны жайлы былайша баяндалады:

*Дүниеде зерек кім туған
Төледей қазақ баласы.*

*Билігі төрге жығылған,
Туылған күндей ел басы.*

*Тоғыз жаста Төленің
Берген рас жобасы [11,11].*

Тарихи жырдың мазмұнына үңілсек Төле би тоғыз жасынан бастап халыққа танылып, өзінің өткір ойымен, шешен сөздерімен, елден аса туған дарындылығымен көзге түседі.

Жасынан ақ ірі еді/ Бәйгеден жас күнінен озып жүрген [11,25] – деген тілдік бірліктерден *ірі* сын есімі ауыспалы мағынада қолданылып, Төле бидің өз қатарластарынан асқан дарынды екенін білдірсе, екінші мысалдағы *бәйгеден озу* тілдік бірлігі жастайынан қатарластарының

алды болғанынан ақпарат береді. Тарихи жырлардағы биологиялық уақытты беруде жастық кезең кең сипатталып, батырдың немесе би, даналардың іс-әрекеті жастайынан, бала кезінен көп ішінен ерекшеленуімен суреттеледі.

Жастық шақ – адамның қайтып келмес дәурені, қайрат-жігерге толы, адамның ең маңызды істерді атқаратын кезеңі саналады. Жастық шақ туралы тілдік санамызда жалындаған жастық шақ, қайта келмес дәурен, жастықтың оты секілді сөз тіркестері қалыптасқан.

Тарихи жырда елдегі дауды шешкен шешен де, билік еткен хан да, ел намысын қорғанған батыр да жастық шақта маңызды істерді атқарғаны байқалады. Жырдағы кейіпкерлер 13-16 жасынан елі үшін жанын қиюға дайын, жалындап тұрған жандар. Тарихи жырдың қай бірінің болсын мазмұнына, қолданылған тілдік бірліктерге үңілсек маңызды істерді атқаратын, жауға қарсы шабатын жастар екені айқын көрініс табады. Бұл сөзімізге мысал болатын жыр «Барақ батыр» жыры. Жырда Түгел қарт қалмақтың адуынды батыры Алакөбекпен шайқасқа түседі. Бұл кезде Түгел қарттың жасы сексенге таяған екен. Күш жігері азайған Түгел қарт халқы үшін уайымдап тұрғанда, көп ішінен оза шауып бір жас бала Алакөбекпен айқасқа шығады. Жырда былайша суреттелген:

Сол уақыттар болғанда,

Екі көзден жас ағып,

Түгел қарт толғап

тұрғанда,

Қабағын тастай түйінген,

Көк бүркіттей иілген,

Қас қабағы бүрілген

Қалың қолды қақ жарып

Шыға шапты бір шырақ. [12,19].

Барақ көп ішінен оза шығып, қалмақтың адуынды батыры Алакөбекпен шайқасады. Жырда батырды суреттеуде көк бүркіттей, тастай теңеулері жыр көркемдігін арттырып, батырдың бейнесін беруде ұтымды қолданыс тапқан. Берілген мысалдағы *шырақ* сөзі арқылы жауға аттанған адамның жас бала екенін аңғаруға болады. Себебі, тілдік санамызда *шырақ* сөзі үлкендер тарапынан жас балаға қаратылып

айтылады және бала сөзінің синонимі ретінде де қолданылады.

Шырақ – (ар. *ширақ* قارش) 1. Бала. Шырағым – балам (жақын тартуды, жақсы көруді білдіретін сөз). Төлеген мырза, шырағым, Гапу қыл деп сұрадым [13,420].

*«Батырың болса, келің!» -деп,
Қалмаққа қарсы тұрады.
Алакөбекті өлтіріп,
Басына бақыт қонады [12, 17].*

Жырда Барақ батырды сипаттауда «бала» сөзі жиі қолданылады. Яғни батырдың жас екенін аңғарамыз. Жырда «Бала киген сауыт жоқ/ Мен қазақтан шыққан баламын /Байқап қара қалмағым /Жаста болса аламын» деген сөздік қолданыстардан жас болса да жауға қарсы тұра алатынын білдірген. Тілдік санамызда жастық шақты суреттеуде – *оттай лаулаған, жалындаған* сөздерімен беру қалыпты қолданыс. Біз талдап отырған тарихи жырларда да осы қолданыстар жиі кездеседі. Мысалы:

*– Сен не қылған баласың?
Оттай лаулап жанасың? [12,18].*

Берілген мысалда *оттай* теңеуі арқылы Барақ батырды отқа теңеп, күш жігері мол, қайратты екенін байқаймыз.

Тарихи жыр мәтінінде жастық шақтың оралмайтыны, жастық кезең адам үшін күш-қайраты мығым кезең екені былайша суреттелген. Мысалы:

*Менің қайғы, шерім-ай!
Қайтып келсей баяғы
Өткен жастық күнім-ай!
Қайтып келсе сол күнім,
Осы күнде өзім-ай,
Жіберер едім қалмақты,
Жеті тамұқ түбіне ай. [12,58].*

Шығармадағы басты кейіпкер Түгел қарттың ішкі толғанысы арқылы жастық шақ маңызды, адамның күш-қайраты мол кезең екенін байқауға болады.

Халық танымында **жастық/кәрілік** тілдік бірліктері антоним ретінде қолданылатынын білеміз. Аталмыш лексикондар бірі күш жігері тасыған, физикалық тұрғыдан әл-ауқаты жеткілікті деп алынса (*жастық*), *кәрілік* лексиконы күш-қайраттың адам бойынан кеткен уақыты болып саналады. Ғалым

Г.В.Калиткина: «Противопоставление *молодость / старость* типично для традиционной культуры, поскольку на них накладывается семантика начала и конца, которые часто сакрализуются; к тому же в данном противопоставлении реализован устойчивый принцип дуальной интерпретации мира» [14,115]. Бұл пікірге мына мысал дәлел бола алады:

*Сол уақытта Түгел қарт
Сексенге шыққан шал екен [12,15].*

*Қартайып тұрған шағымда,
Қайтып тұрған бағымда,
Алакөбек кез болып:
«Жекпе-жекке кел», – дейді.
Енді бұған не шара? [12, 17].*

Е.С.Яковлева: «Время жизни осознается как некая самостоятельная категория человеческого существования, и именно оно подлежит описанию, поддается оценке, входит в сферу менталитета» [15, 86]. Ғалым айтып отырған уақытты биологиялық уақыт деп сипаттауға болады, яғни адамның өмірі туғаннан өлімге дейінгі кезеңді қамтиды. Адам өмір сүрген сәтінен бастап бір сызықтың бойымен бір бағытта уақыттың ағымында өмір сүреді. Ол өмірден қайтқанға дейін осы уақыт ағымына ілесе отырып, белгілі бір қалыптасқан барлық адамға ортақ өмір кезеңдерін басынан өткереді. Уақыт кезеңдерінің әрқайсысында адамның физиологиялық дамуы, өзгелерден физикалық ерекшелігі, психикалық дамуынан, өзі өмір сүріп отырған қоғамда алатын орны, атқаратынын қызметі болады. Жоғарыда келтірілген деректерде адамның өмір сүру уақытының өзін бірнеше кезеңге бөлінетінін сөз еттік. Ал, мақаланың негізгі нысаны тарихи жыр мәтіндері болғандықтан тарихи жырлардағы батырлардың өсу кезеңдерін, қоғамда атқарған қызметін, ерлігін баяндаймыз. Тарихи жырдың негізгі мақсат да сол. Ел есінде қалған, елге батырлығымен, шешендігімен, айбатымен көзге түскен тұлғаларды дәріптеу. Біз тарихи жырларда биологиялық уақыт көрінісін беруде батырдың дүниеге келуі, есейіп ер жетуі, кемелденуі, хан болуы арқылы көрініс тапқанын байқадық. Мысалы:

Кесте 1. «Еңсегей бойлы ер Есім» тарихи жырындағы биологиялық уақыт көрінісі

Батырдың дүниеге келуі	ер жетуі, кемелденуі	Хан болуы
<p>Тоғыз ай, он күн тауысып, Бір ұл бала туады. Жүзі жарық баланың, Тұрғанындай шам жанып. Ханнан алды сүйінші, Елі-жұрты қуанып [16, 130].</p>	<p>Жетіге жасы жеткен соң, Оқуға ауды талабы. Он беске жасы жеткенше, Әр түрлі ғылым алады. Осы жастың ішінде Білгір, тапқыр артықша, Адам болды саналы [16,133]. Есейген соң Есекең, Хан, уәзір кеңесіп, Қосынға қойды сардар қып. [16,143]</p>	<p>Қазығұрттың басына Хан көтеріп шығады... Ту көтерді, сарын қып, «Есім хан» деген ұранды. Шаппаққа енді қамданып, Ташкенге қосын шығарды. [16,158].</p>

Тарихи жыр кейіпкерлері үнемі даму, өсу сатысында. Олар ештеңеден қорықпайтын, елі үшін жанын қиған жандар. Берілген мысалда «Еңсегей бойлы ер Есім» тарихи жырында тарихта болған Есім хан. Оның дүниеге келуінің өзі жырда асқан көркемдікпен жырланған. Есімнің ата-анасы қартайған шақтарына дейін балалы бола алмай, Құдайға жалбарынады. Жаратқан ата-анасына бала сыйлап, дүниеге Есім келеді. Тарихи жырдағы жастық шақтағы кейіпкерлер өз жасынан асқан саналы, батыр, ақылды секілді адами қасиеттер арқылы ерекшеленеді. Жоғарыда талданған мысалда Есім он бес жасында білгір, тапқыр, саналы болғанын аңғарамыз.

Қорытынды. Тарихи жырлар – тарихымыздан, салт-дәстүрден, халықтың тұрмыс-тіршілігінен, танымынан ақпарат беретін, қазақ тілінің байлығын танытатын құнды шығармалар. Демек тарихи жыр мәтіндерін когнитивтік аспектіде зерттеу, халқымыздың таным-түсінігін анықтауға мүмкіндік береді. Қорыта келгенде тарихи жыр мәтіндерін антропоэзектік бағытта зерттеу арқылы төмендегідей тұжырымдар жасалды:

- Уақыт категориясы адам өмірімен тығыз байланысты екені;

- Тарихи жырдағы кейіпкерлер үшін уақыт құнды екендігі;

- Тілдік санада қалыптасқан жастықтың оты, жалындаған жастық шақ тілдік бірліктері тарихи жыр мәтіндерінде жастық шақты баяндауда тілдік санамен байланысты алынғаны байқалды.

- Тарихи жырдағы жастық/кәрілік оппозициясында жастық шақ адамның барлық күштерінің гүлденуімен сипатталатын белсенді кезең ретінде сипатталса, кәрілік көптеген қасиеттерді жоғалту уақыты ретінде қабылданады.

- Жастық шақ өмір жолының басталуымен байланысты, кәрілік өмірдің соңғы кезеңі ретінде қарастырылады.

- Батырдың дүниеге келуі, өсіп-өнуі, кемелденуі, хан сайлануы, өзгелерден артық туылып, саналы ғұмыр кешуі, яғни биологиялық уақыт бір сызықтың бойымен алға жылжып отыратынын аңғардық.

- Уақыттың қайтып келмейтін қасиеті, яғни ғылыми терминмен айтсақ сызықтық уақыт көрінісі байқалды.

- Тарихи жырдағы биологиялық уақыт туғаннан өлімге дейінгі кезең ретінде қарастырылып, балалық шақ, жастық шақ, ағалық шақ, қарттық шақ кезеңдерінен тұратынын аңғардық.

Әдебиеттер тізімі

1. Асқар Л.О. Қазақ тіліндегі тәулік кезеңдері атаулары: филол.ғыл. канд.дисс.авторефераты. – Алматы, 2005. – 30 б.
2. Жаңабекова, А.Ә. Қазақ тіліндегі «уақыт» ұғымының тілдік парадигмасы: филол. ғыл.докт. диссертация. – Алматы, 2010. – 349 б.
3. Маралбек Е. Мөлшер категориясының тарихи парадигмасы (лингвистикалық аспектіде): философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы: 2020. – 220 б.
4. Мостепаненко А.М. Проблема универсальности основных свойств пространства и времени. – Ленинград: Наука, 1969. – 224 с.
5. Құнанбайұлы А. Сенде бір кірпіш дүниеге. Олеңдер мен қарасөздер. – Алматы: Атамұра, 2020. – 288 б.
6. Иванова Л.А. Время в картине мира диалектной языковой личности: диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук. – Томск, 2018. – 240 с.
7. Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов. – Алматы: «Қазақстан», 1998. – 184 с.
8. Қасиманов С. Адам жасын мөлшермен атау. Қазақ тілі. Жоғарғы оқу орындарына түсушілерге арналған оқулық. – Алматы: Білім, 1994. – 223 б.
9. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.58: Тарихи жырлар. - Астана: Фолиант, 2010. - 408 б.
10. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.63: Тарихи жырлар. - Астана: 2010. Фолиант - 456 б.
11. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.57: Тарихи жырлар. – Астана: Фолиант 2010, 408 б.
12. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.60: Тарихи жырлар – Астана: Фолиант, 2010. – 448 б.
13. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. – 656 б.
14. Калиткина Г. В. Глубина темпорального континуума прошлого в традиционной культуре // Актуальные проблемы русистики. Вып. Языковые аспекты регионального существования человека. – Томск, 2006. – 240-248 с.
15. Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира: модели пространства, времени и восприятия. – Москва: Гнозис, 1994. – 343 с.
16. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: Фолиант, 2010, Т.56: Тарихи жырлар. – 408 б.

References

1. Askar L.O. Qazaq tilindegi taulik kezenderi ataulary [Names of the periods of the day in Kazakh]. Abstract of the dissertation of the Candidate of Philological Sciences (Almaty, 2005, 30 p.). [in Kazakh]
2. Zhanabekova A.A. Qazaq tilindegi «uaqyt» ygyminyn tildik paradigmasy [Language paradigm the concept “time” in the Kazakh language]. Dissertation of the Doctor of Phil. Sciences (Almaty, 2010, 349 p.). [in Kazakh]
3. Maralbek E. Molsher kategoriyasynyn tarihi paradigmasy (lingvistikalık aspektide) [Historical paradigm of quantity category (in the linguistic aspect). Dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD)] (Almaty, 2020, 220 p.). [in Kazakh]
4. Mostepanenko A.M. Problema universal’nosti osnovnyh svojstv prostranstva i vremeni [The problem of universality of the basic properties of space and time [Nauka, Leningrad, 1969, 224 p.). [in Russian]
5. Kynanbaiyly A. Sende bir kirpish dyniege. Olender men karasozder [You are also one of the bricks in this world] (Atamyra, Almaty, 2020, 288 p.). [in Kazakh]
6. Ivanova L.A. Vremya v kartine mira dialektnoj yazykovej lichnosti [Time in the world picture of a dialect language personality]. Dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences (Tomsk, 2018, 240 p.). [in Russian]
7. Shahanova N. Mir tradicionnoj kul’tury kazahov [The world of traditional Kazakh culture] («Kazakstan», Almaty, 1998, 184 p.). [in Russian]
8. Kasimanov S. Adam zhasyn molshermen atau. Qazaq tili. Zhogargy oqu oryndaryna tysushilerge arналган okulyk [Approximately naming of the person’s age: Kazakh language. Textbook for applicants to higher educational institutions] (Bilim, Almaty, 1994, 223 p.). [in Kazakh]
9. Babalar sozi: Zhyztomdyk. T.58: Tarihi zhyrlar [Ancestral Word: one hundred volumes. Vol 58. Historical epics] (Foliant, Astana, 2010, 408 p.). [in Kazakh]

10. Babalar sozi: Zhyztomdyk. T.63: Tarihi zhyrlar [Ancestral Word: one hundred volumes. Vol 63. Historical epics] (Foliant, Astana, 2010, 456 p.). [in Kazakh]
11. Babalar sozi: Zhyztomdyk. T.57: Tarihi zhyrlar [Ancestral Word: one hundred volumes. Vol 57. Historical epics] (Foliant, Astana, 2010, 408p.). [in Kazakh]
12. Babalar sozi: Zhyztomdyk. T.60: Tarihi zhyrlar [Ancestral Word: one hundred volumes. Vol 60. Historical epics] (Foliant, Astana, 2010, 448 p.). [in Kazakh]
13. Mamyrbekova G. Qazaq tilindegi arab, parsy sozderinin tysindirme sozdigi. [Explanatory dictionary of Arabic, Persian words in the Kazakh language] (Institute for the Development of the State Language, Almaty, 2017, 656 p.). [in Kazakh]
14. Kalitkina G. V. Glubina temporal'nogo kontinuumu proshlogo v tradicionnoj kul'ture [The depth of the temporal continuum of the past in traditional culture], Aktual'nye problemy rusistiki. Vyp. Yazykovye aspekty regional'nogo sushchestvovaniya cheloveka [Actual problems of Russian studies. Is. Linguistic aspects of regional human existence] (Tomsk, 2006, 240-248 p.). [in Russian].
15. Yakovleva E.S. Fragmenty russkoj yazykovoj kartiny mira: modeli prostranstva, vremeni i vospriyatiya [Fragments of the Russian language picture of the world: models of space, time and perception] (Gnozis, Moscow, 1994, 343 p.). [in Russian]
16. Babalar sozi: Zhyztomdyk. T.56: Tarihi zhyrlar [Ancestral Word: one hundred volumes. Vol 56. Historical epics] (Foliant, Astana, 2010, 448 p.). [in Kazakh]

Т.Б Кулынтаева, Л.Ә. Еспекова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Казахстан, Астана

**«Биологическое время» в языковом сознании
(на основе исторических эпосов)**

Аннотация. В этой статье жанр фольклора исследован с точки зрения изучения языка исторических эпосов в антропологическом направлении. При изучении языка исторических эпосов в когнитивном аспекте можно проследить и чётко выделить определённые черты идентичности нашей нации. Это обусловлено тем, что исторические эпосы хранят информацию об истории нации, важных событиях в обществе того периода. Как известно, основной когнитивной лингвистики выступает концепт. В нашей статье мы проанализировали биологическую картину концепта «время» через языковые единицы, взятые из текстов исторических эпосов. В статье также рассмотрено понятие «время» в языковом сознании этноса.

В данной работе нами были определены пути передачи биологического представления времени в исторических эпохах с опорой на теоретические данные исследователей. В таком представлении времени мы наблюдаем, как персонажи эпоса, то есть герои, рождаются, становятся мужчинами, направляются к врагу, становятся ханами. Лексемы юности/старости выражают антонимические отношения: один был началом жизни (молодость), а другой (старость) был взят как конец жизни. Кроме того, было установлено, что для героев и биев в историческом эпосе юность является важнейшим этапом в жизни. Мы полагаем, что в представлении нашего народа молодость – это время жизни человека, когда он совершает важные поступки. В статье также был рассмотрен характер биологического времени с разбивкой на периоды детства, юности, старшего возраста, старости.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, время, биологическое время, познание, текст, фольклор.

T.B.Kulyntaeva, L.A.Espekova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**“Biological time” in linguistic consciousness
(based on historical epics)**

Abstract. The article is based on the study of folklore, including the language of historical epics in the anthropocentric direction. By considering the language of epics in a cognitive aspect, it is possible to identify the essence of our nation. Because they provide information from the history of the nation of that

period. In article, we have analyzed the biological expression of “time” with the help of linguistic units taken from the texts of historical poems. In paper, we have identified ways of transmitting the biological representation of time in epics, based on the theoretical data of researchers. In this representation of time, we observe how the characters of the epic are born, become men, go to the enemy, become khans. The lexemes of youth/old age express antonymic relations: one was the beginning of life, other was taken as the end of life. Additionally, it turned out that youth is the most important period in the life of heroes and judges. We believe that in the view of our people, youth is the time of a person’s life when he does important things. The article examines the nature of biological time, broken down into periods of childhood, adolescence and elderly.

Keywords: concept, cognitive linguistics, time, biological time, cognition, text, folklore.

Авторлар туралы мәлімет:

Еспекова Л. Ә. – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Құлынтаева Т. Б. – 3-ші курс докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Espeкова L.A.– Candidate of Philological Sciences, Professor, Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kulyntaeva T. B. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.